

Драголјуб Д. Тодоровић

Републички завод за заштиту споменика културе, Београд
dragoljub.todorovic@heritage.gov.rs

Прегледни рад
Примљен: 27.9.2021.
Прихваћен: 16.5.2022.

САРКОФАГ СА НАТПИСОМ ИЗ МАНАСТИРА БАЊСКЕ

Апстракт: Досадашње расправе о идентитету особе сахрањене у гробници уз северни зид западног травеја у великој мери су се ослањале на тумачења шекста у два реда на двама фрагментима њоклојца саркофага. У Бањској је сачувано седам фрагмената њоклојца, од којих су четири са уклесаним натписом. Комади који до сада нису коришћени подстичу да се њихово размјери могући садржај и контекст истраже.

Кључне речи: манастир Бањска, XIV век, њоклојца саркофага, саркофаг, сахрањивање, Србија

Систематска археолошка истраживања цркве манастира Бањске изведена 2007. године дала су значајне резултате о гробницама, гробовима и сахрањивању у њој.¹ Последњих година ово је питање разматрано у више наврата. Посебна пажња била је усмерена на брижљиво зидану гробницу уз северни зид западног травеја наоса. Судећи по јасним усправним усецима у том зиду, над њом се налазио саркофаг, што уз њен положај у цркви – наспрам гробнице краља Милутина – упућује на високи ранг особе којој је могла бити намењена. Позивајући се на познате изворе и старију литературу и узимајући у обзир релативно мале димензије гробнице, Димитрије Мадас је у свом раду закључио да је ту била сахрањена краљица Теодора, прва жена краља Стефана Уроша III Дечанског и мајка цара Душана.² Са Теодором је повезао и делимично очувани натпис, уклесан на два фрагмента поклопца саркофага (бр. 2 и 3), у коме се помиње Урош III (сл. 1). Ови уломци су откривени пред ревитализацију манастира, током археолошких истраживања грађевина северно од цркве, над којима је изграђен са-

¹ Истраживања је организовао Републички завод за заштиту споменика културе, а водио их је Димитрије Мадас, археолог, в. Мадас 2008: 193–197. Документација са ископавања налази се у Републичком заводу, в. такође и Мадас 2020.

² Мадас 2013: 57, 62, 65.

Dragoljub D. Todorović

Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia,
Belgrade

SARCOPHAGUS WITH INSCRIPTION FROM BANJSKA MONASTERY

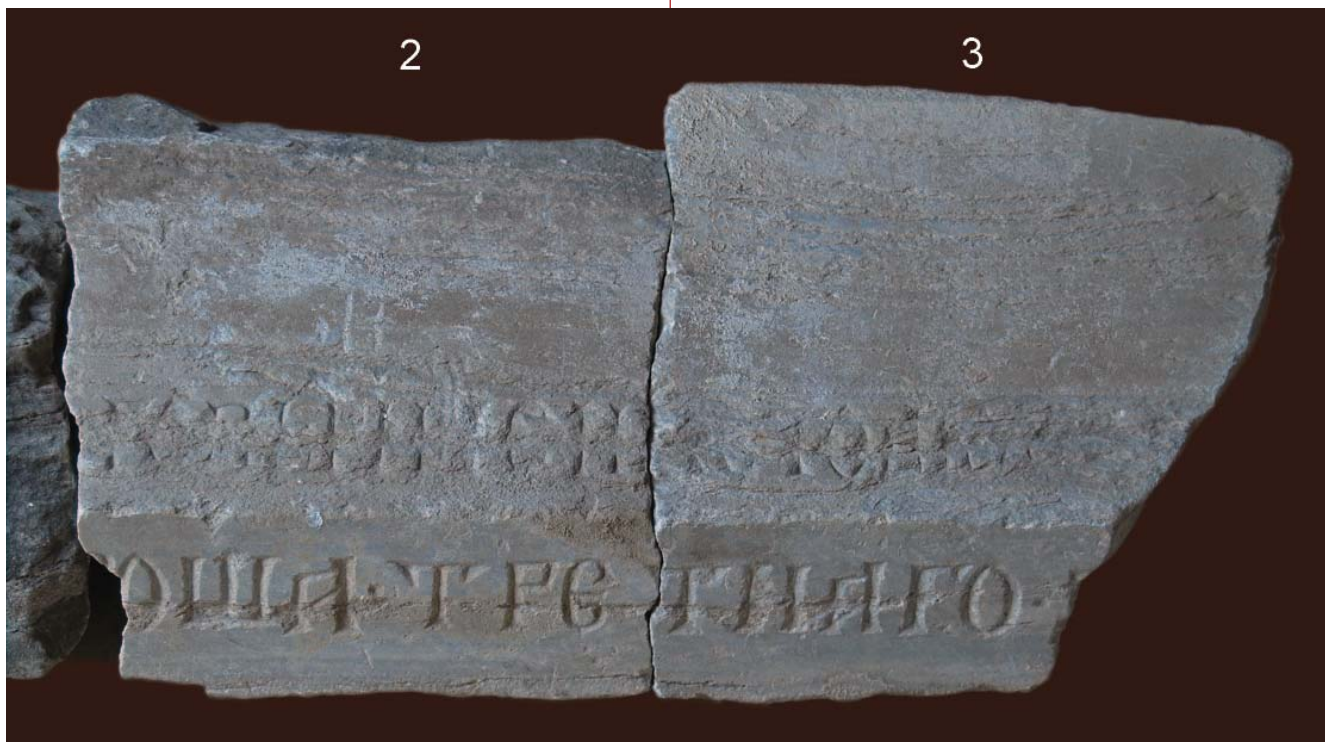
Abstract: The discussions about the identity of the person buried in the tomb positioned against the north wall of the west bay that have been held until now have largely relied on the interpretations of a two-line text found on two fragments of the sarcophagus lid. Seven fragments of the lid have been preserved at Banjska, four of which have an engraved inscription. The pieces that have not been taken into account so far encourage us to reconsider the possible content and context of the inscription.

Key words: Banjska Monastery, 14th century, sarcophagus lid, sarcophagus, burials, Serbia

The systematic archaeological excavations of the Banjska Monastery's church, carried out in 2007, have provided significant results concerning the tombs, the graves and the burials there.¹ Over the last years, this issue has been considered on several occasions. Particular attention has been paid to the tomb carefully built against the north wall of the west bay of the naos. Judging by the clear vertical incisions in that wall, there used to be a sarcophagus above it, which, along with its position within the church – opposite the tomb of King Milutin, suggests the high rank of the person for whom it may have been earmarked. Referring to the well-known sources and older literature and taking into account the relatively small dimensions of the tomb, Dimitrije Madas has concluded in his paper that Queen Teodora, the first wife of King Stefan Uroš III Dečanski and the mother of Emperor Dušan was buried there.² He has also linked with Teodora a partially preserved inscription carved onto two fragments of the lid of the sarcophagus (nos. 2 and 3), which mentions Uroš III (Fig. 1). These fragments were discovered prior to the revitalisation of the monastery, during the archaeological excavation of the buildings north of the church, over which a

¹ The excavation was organized by the Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia and was led by Dimitrije Madas, an archaeologist, see Мадас 2008: 193–197. The documentation on the excavations is kept at the Institute, see also Мадас 2020.

² Мадас 2013: 57, 62, 65.

1. Фрагменти бр. 2 и 3 – предња страна

времени конак.³ Мадас се осврнуо на још један од тада откривених фрагмената (бр. 4), са уклесаном 1313/1314 (·s·ω·k·v·) годином (сл. 2). На основу, како је сматрао, разлике у боји камена, облику слова и тога што су све бочне стране необрађене, закључио је да није реч о делу поклопца саркофага већ о некој греди, плочи са натписом или делу каменог намештаја, а да се година односи на време грађења цркве или неки важан догађај из њене ране историје.⁴ Ако су радови у Бањској, како се сматра, започети 1312. године, тешко би се могло очекивати да би грађевина величине и обраде каква је црква Светог Стефана била завршена за две године. Уосталом, и у биографији краља Милутина се наводи да, када је умрла мајка краља Милутина, монахиња (краљица) Јелена († 8. 2. 1314), црква није била до краја завршена.⁵

Питањем места сахране краљице Теодоре после Димитрија Мадаса бавио се Бранислав Тодић. Детаљно претресајући расположиву

³ Истраживања изведена 2003. године водила је Светлана Хаџић, археолог Покрајинског завода за заштиту споменика културе Приштина (са седиштем у Лепосавићу), в. Хаџић 2008: 82–84. Она је у свом извештају дала мање цртеже четири откривена фрагмента са натписима, али их није објашњавала и тумачила, в. Хаџић 2008: 83, сл. 2.

⁴ Мадас 2013: 59–60.

⁵ Данило Други 1988: 42.

1. Fragments no. 2 and 3 – front side

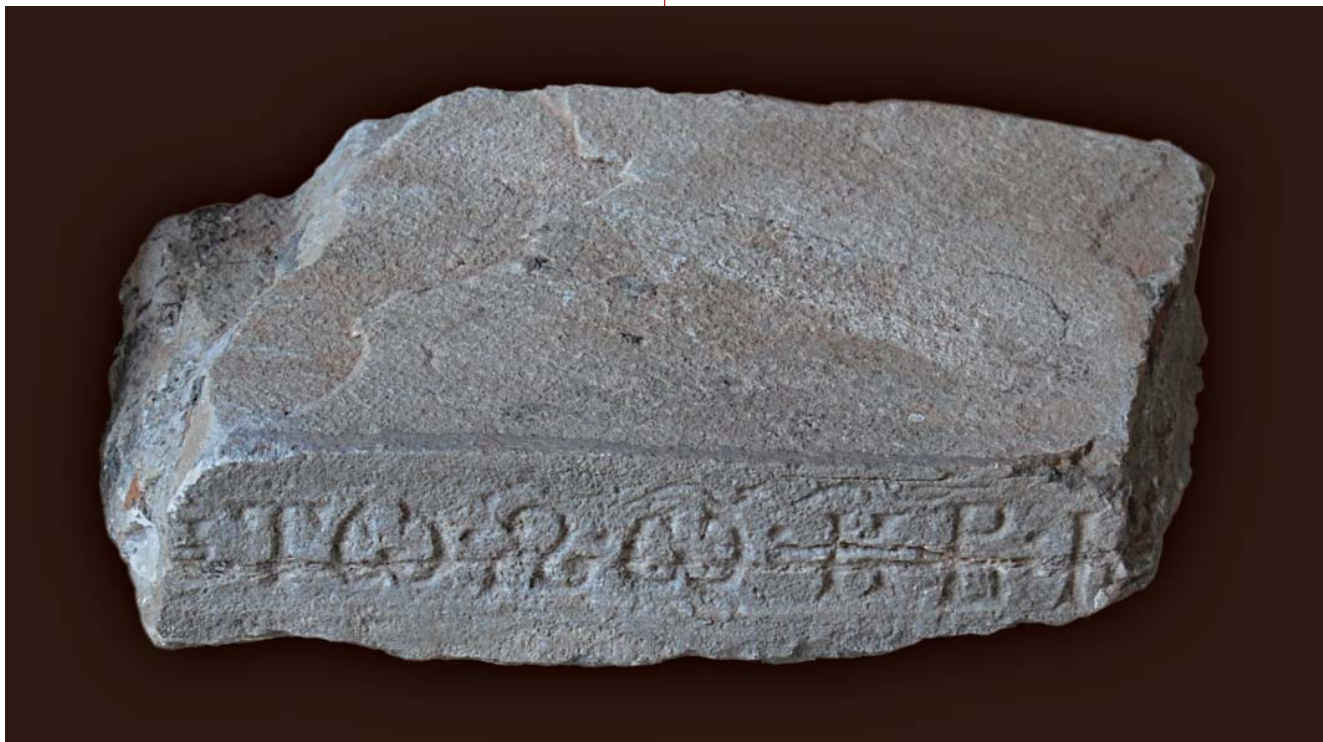
modern dormitory has been built.³ Madas has dealt with another of the then discovered fragments (no. 4), with carved year 1313/14 (·s·ω·k·v·) (Fig. 2). Based, as he argued, on the differences in the colour of the stone, the shape of the letters and the fact that all the lateral sides were unhewn, he has concluded that this was not a part of the sarcophagus lid, but rather a beam, a slab with an inscription or a part of the stone mobilier, while the year refers to the time when the church was built or to some important event from its early history.⁴ If the works at Banjska began in 1312, as it is believed, it could hardly be expected that a building of the size and the workmanship such as the Church of St Stephen would be completed in two years. After all, in the biography of King Milutin it is said that when the mother of King Milutin, nun (Queen) Jelena († 08.02.1314) died, the church was not fully completed.⁵

After Madas, Branislav Todić dealt with the question of the burial place of Queen Teodora. By going thoroughly through the available sources, he

³ The excavation carried out in 2003 was led by Svetlana Hadžić, an archaeologist at the Province Institute for the Protection of Cultural Monuments in Priština (based in Leposavić), see. Хаџић 2008: 82–84. In her report, Hadžić provided smaller drawings of four discovered fragments with inscriptions, but she did not explain and interpret them, Хаџић 2008: 83, fig. 2.

⁴ Мадас 2013: 59–60.

⁵ Данило Други 1988: 42.

2. Фрагмент бр. 4 – предња страна

грађу он је оспорио Мадасове тврдње и тумачење натписа са поклопца саркофага.⁶ Опрезно је изнео претпоставку да је Теодора сахрањена у цркви Светог Стефана манастира Дуљева код Будве, чији је ктитор био Стефан Дечански, а да је у гробници уз северни зид западног травеја цркве Светог Стефана у Бањској био сахрањен Константин, његов млађи брат.⁷

Питањем сахрана у Бањској се затим детаљно бавио Марко Поповић, посебно се задржавајући на западном травеју цркве.⁸ Он се такође критички осврнуо на Мадасова тумачења и закључке. Претпоставио је, као и Мадас, да је гробница постављена уз северни зид, због малих димензија, била намењена женској особи, али не Теодори већ краљици Симониди, последњој жени краља Милутина.⁹ Будући да се Симонида после Милутинове смрти вратила у Цариград и замонашила, Поповић је прихватио Тодићеву претпоставку да је ту био сахрањен Константин, поткрепљујући је опажањем да је у западном зиду гробнице било начињено неправилно проширење како би у њу могло бити положено

⁶ Тодић 2014: 60–62.

⁷ Тодић 2014: 63–68, 69–70.

⁸ Поповић 2016: 23–53.

⁹ Поповић 2016: 49.

2. Fragment no. 4 – front side

disputed Madas's claims and his interpretation of the inscription from the sarcophagus lid.⁶ He has cautiously presented an assumption that Teodora was buried in the Church of St Stephen of the Duljevo Monastery near Budva, the ktetor of which was Stefan Deanski, and that his younger brother Konstantin was buried in the tomb against the north wall of the west bay of the Church of St Stephen at Banjska.⁷

The issue of the burials at Banjska has then been dealt with in detail by Marko Popović, focusing on the west bay of the church in particular.⁸ He has also critically reviewed Madas's claims and conclusions. Like Madas, he has presumed that the tomb placed against the north wall, on account of its small dimensions, was intended for a female person, not for Teodora, but rather for Queen Simonida, the last wife of King Milutin.⁹ Since after Milutin's death Simonida returned to Constantinople and became a nun, Popović has accepted Todić's assumption that Konstantin was buried there, supporting it by observation that an irregular extension was made in the west wall of the tomb in order to be able to lay down the body of a male person.¹⁰ Certain ambiguities do

⁶ Тодић 2014: 60–62.

⁷ Тодић 2014: 63–68, 69–70.

⁸ Поповић 2016: 23–53.

⁹ Поповић 2016: 49.

¹⁰ Поповић 2016: 51.

тело мушке особе.¹⁰ Извесне недоумице ипак остају. Ако се и пренебрегне могућност да гробница није била продужена, већ оштећена приликом рушења цркве, њена ширина је остала иста, само 35 cm, што је, чини се, превише узано да би се у њу положило тело одраслог мушкарца.¹¹ Поповић се позвао и на извештај о аматерским ископавањима 1915. године у Бањској, повезујући у њему описано отварање гробнице и налаз златног „Теодориног“ прстена са гробницом у западном травеју.¹² Извештај није довољно јасан, али чини се да у њему нема непосредних индикација за такву тврдњу.¹³

У новије време је објављен и допис Ђорђа Матића, начелника Звечанског округа, Министарству просвете и црквених послова од 17. 8. 1915. године. Он је организовао ископавања, односно, како сам каже, чишћење цркве у Бањској. Матић је у допису одређен и недвосмислен. Приликом чишћења „припете“ наишао је на „један костур, али већ скоро са свим изгубљен“. Скупљајући његове „кошчице“, нашао је потпуно очуван златан прстен, за који каже да је женски. Из његовог прецизног описа јасно је да је то прстен касније назван Теодориним.¹⁴ Затим каже да је на „једном другом костуру, који је нађен напоредо и у

¹⁰ Поповић 2016: 51.

¹¹ За димензије и опис гробнице в. Мадас 2013: 57. Када се узме у обзир и дрвена оплата, чији се отисци виде у малтеру на зидовима гробнице, њена ширина је била још мања. Остале гробнице у цркви су приметно шире: гробница краља Милутина, делимично укопана у стену, широка је 50–55 cm, Поповић 2016: 32; гробница у средини западног травеја, која је такође имала дрвену оплату, првобитно је замишљена као ктиторска, Поповић 2016: 48–49, а широка је 63–68 cm; гробница у северној капели припрате широка је 60 cm, Поповић 2016: 44.

¹² Поповић 2016: 29, 35–36. О ископавањима из 1915. године в. П(оповић) 1923: 213–317.

¹³ У извештају се каже да се наишло „... на повеће циглене плоче испод којих нам се указа костур помешан са земљом“, П(оповић) 1923: 216–317. Овај део извештаја М. Поповић повезује са гробницом за коју при опису наводи: „У горњој равни зидова, дуж унутрашњег обода, налази се жлеб, димензија 4 x 4 cm, за постављање поклопних плоча, које нису откривене“, Поповић 2016: 35. На фотографији се јасно види да тај жлеб почиње на источном крају северног зида гробнице и, идући ка западу, постепено нестаје, Поповић 2016: 35, сл. 6. Чини се, стога, да би га пре требало повезати са дрвеном оплатом која је у гробници сличне конструкције (гроб 5) била дебљине око 4,5 cm, Поповић 2016: 35–39.

¹⁴ О прстењу нађеном у Бањској 1915. године в. Бикић 2016: 79–89 и Бикић 2017: 166–167. Пречник алке овог прстена је 2,3 cm, Бикић 2016: 81; Бикић 2017: 166, али није наведено да ли је реч о унутрашњем или спољашњем пречнику. У првом случају би се могло говорити о мушком прстену, али уколико је посреди спољашњи пречник, када се одбије дебљина зидова алке, готово је извесно да га није могао носити одрастао мушкарцац.

remain however. Even if we ignore the possibility that the tomb was not extended, but only damaged during the demolition of the church, its width remained the same, only 35 cm, which, it seems, is too narrow for the body of an adult male to be laid down in it.¹¹ Popović has also referred to the report on the amateur excavations carried out at Banjska in 1915, by connecting the opening of the tomb described in it and the discovery of the gold “Teodora’s” ring with the tomb in the west bay.¹² The report is not clear enough, but it seems that it contains no direct indications for such a claim.¹³

Recently, a letter by Đorđe Matić, Head of Zvečan County, sent to the Ministry of Education and Religious Affairs on 17 August 1915 has been published. He organised the digs, that is, as he puts it himself, the cleaning of the church in Banjska. In his letter Đorđe Matić is clear and unambiguous. During the cleaning of the “*narthex*” he came across “*a skeleton, but almost entirely lost.*” Collecting its “*bones*” he found a completely preserved gold ring for which he said it was a woman’s. It is clear from his precise description that this is the ring later called Teodora’s ring.¹⁴ Then he said that “*on another skeleton, found parallel and close to the first skeleton*” he found yet another ring “*ordinary wom-*

¹¹ For the dimensions and the description of the tomb see Мадас 2013: 57. When we take into consideration the wooden paneling the impressions of which may be seen in the plaster on the walls of the tomb, its width was even smaller. The remaining tombs at the church are noticeably wider: the tomb of King Milutin, partially dug into the rock is 50–55 cm wide (Поповић 2016: 32); the tomb in the middle of the west bay that also used to have a wooden paneling, originally envisaged as that of the ktitor (Поповић 2016: 48–49), is 63–68 cm wide; and the tomb in the north chapel of the narthex is 60 cm wide (Поповић 2016: 44).

¹² Поповић 2016: 29, 35–36. Regarding the 1915 excavations see В. Х. П(оповић) 1923: 213–317.

¹³ The report says that they came across “... rather large brick slabs underneath which a skeleton mixed with soil appeared.” (В. Х. П(оповић) 1923: 216–317). М. Поповић links this part of the report with the tomb for which, when describing it, he says: “At the upper level of the walls, along the interior perimeter, there is a groove with the dimensions of 4 x 4 cm, for the placement of the cover lids that were not discovered” (Поповић 2016: 35). The photograph (Поповић 2016: 35 Fig.6) clearly shows that this groove starts at the east end of the north wall of the tomb and gradually disappears as it goes westwards. Therefore, it seems that it should rather be linked to the wooden paneling which at the tomb of a similar structure (tomb 5) had the thickness of 4.5 cm (Поповић 2016: 35–39).

¹⁴ On the rings found in Banjska in 1915 see Бикић 2016: 79–89 and Бикић 2017: 166–167. The diameter of the ring’s hoop is 2.3 cm (Бикић 2016: 81; Бикић 2017: 166), but it is not stated whether this is the inner or the outer diameter. In the first case, we could be talking about a male ring, but if this is the outer diameter, after the thickness of the hoop walls is subtracted, it is almost certain that it could not have been worn by an adult man.

близини првог костура“, нашао још један прстен, „обичан женски са каменом у коме је урезана глава једног римљанина“. ¹⁵ При опису налаза првог прстена Матић не помиње гробницу, како је наведено код В. Х. Поповића. Ово би се тешко могло тумачити као превид, јер је приликом копања у северној капели припрате исправно користио израз зидана гробница. ¹⁶ Мало је вероватно да је могло доћи до забуне у ком делу цркве се копало, јер је до касних тридесетих година прошлог века припрата била зидом одвојена од наоса. ¹⁷ Из Матићевог дописа би се, дакле, морало закључити да златни прстен није пронађен у гробници у западном травеју, већ у припрати.

Натписи на поклопцима саркофага изузетно су ретки у српској средњовековној фунерарној пракси. Уз познати натпис са поклопца саркофага првог полошког епископа Јоаникија из манастира Светог Атанасија код Лешка, бањски пример је тек други сачувани, те не чуди пажња која му је посвећена. ¹⁸ Пре но што се мало детаљније осврнемо на делове поклопца из Бањске, није згорег укратко се подсетити саркофага из Лешка. Његова предња страна је израђена од пешчара, украшена је трима крстовима и на њој се налази натпис да је то ктиторов гроб. Поклопац саркофага је од мермера и по предњој и десној бочној закошеној страни, њиховом целом висином, тече уклесани текст у четири реда, почевши од леве ивице. Јоаникије нас у тексту обавештава да је као јеромонах Антоније почео зидати храм Светог Атанасија у дане краља милхтина и втораго крља сѣна моу стѣфана и третиго крља сѣна моу дѣне. ¹⁹ У тексту се даље каже да је Душан сазвао сабор у Скопљу и у присуству бугарског патријарха и српског архиепископа Јоани-

an's with a stone on which the head of a Roman was engraved.”¹⁵ When describing the finding of the first ring, Đ. Matić does not mention any tomb, as stated with V. H. Popović. This could hardly be interpreted as an oversight, since during the excavation in the north chapel of the narthex he correctly used the expression built tomb.¹⁶ It is very unlikely that there could have been a confusion as to in which part of the church they were excavating, since the narthex was separated from the naos by a wall until the late 1930's.¹⁷ Therefore, it could be concluded from Matic's note that the gold ring was not found in the tomb in the west bay, but rather in the narthex.

The inscriptions on sarcophagi lids are exceptionally rare in the Serbian medieval funerary practice. Along with the known inscription from the sarcophagus lid of the first Bishop of Polog, Joanikije, from the Monastery of St Athanasius near Lešak, the specimen from Banjska is only the second preserved one and it is hardly surprising to see all the attention it has caught.¹⁸ Before looking at the parts of the lid from Banjska in more detail, let us recall briefly the sarcophagus from Lešak. Its front side is made of sandstone, decorated with three crosses and there is an inscription on it stating that this is the tomb of the ktitor. The lid of the sarcophagus is made of marble and on the front and the right lateral sloping side, along their entire height, there is a carved text in four rows starting from the left edge. In the text, Joanikije informs us that as hieromonk Antonije he started to build the Church of St Athanasius during the days of *крља милхѣтина и вѣтораго крља сѣна моу стѣфана и третиго крља сѣна моу дѣне*.¹⁹ The text further says that Dušan convened the as-

¹⁵ Вујовић, Вуковић 2016: 42.

¹⁶ Вујовић, Вуковић 2016: 42.

¹⁷ Оригинални зид између припрате и наоса порушен је у другој деценији XVI века. Поново је изграђен 1619. године, када су остаци наоса адаптирани у цамију, а западни део цркве у стамбени простор. Овај зид је стајао све до пред обнову цркве 1938. године, када је уклоњен.

¹⁸ Иако се не ради о пирамидалном поклопцу, треба поменути и надгробну плочу јеромонаха Симона из Петрове цркве у Бијелом Пољу. На горњој површини те плоче налази се рељефни крст. На предњој страни плоче, почевши од леве ивице, уклесан је натпис да се Симон преставио 22. јула 1346. године. Због положаја натписа, разложно је претпоставити да се плоча првобитно није налазила на поду, већ на постолу или каменом саркофагу, в. Чанак-Медић 1989: 64. На ову плочу пажњу ми је скренула др Светлана Пејић, на чему јој овом приликом захваљујем.

¹⁹ Грујић 1933: 61 и сл. 23. Опис саркофага се доноси према Грујићу, без разрешених скраћеница.

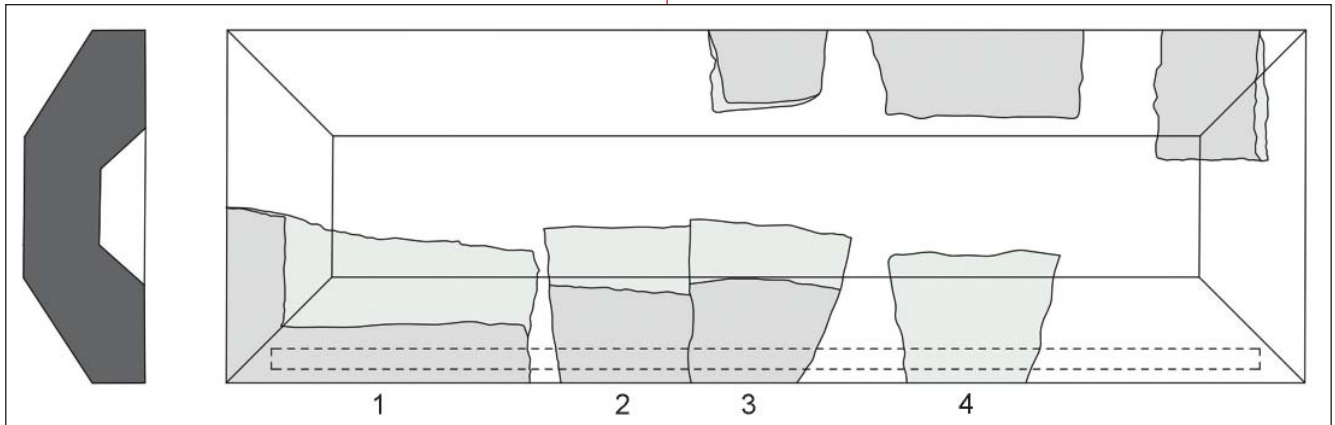
¹⁵ Вујовић, Вуковић 2016: 42.

¹⁶ Вујовић, Вуковић 2016: 42.

¹⁷ The original wall between the narthex and the naos was demolished in the second decade of the 16th century. It was rebuilt in 1619 when the remains of the naos were adapted into a mosque, and the west part of the church into residential premises. This wall stood until the beginning of the restoration of the church in 1938 when it was removed.

¹⁸ Although it is not a pyramidal lid, the grave slab of hieromonk Simon from the Church of St Peter in Bijelo Polje should be mentioned. There is a relief cross on its upper surface. On the front side of the slab, starting from the left edge, there is a carved inscription saying that Simon passed away on 22 July 1346. Because of the position of the inscription, it is reasonable to presume that the slab was originally not on the floor, but rather on a plinth or a stone sarcophagus, see Чанак Медић 1989: 64. This slab has been pointed out to me by Svetlana Pejić, PhD, whom I would like to thank on this occasion.

¹⁹ Грујић 1933: 61 and Fig. 23. The description of the sarcophagus is provided according to Grujić, without resolved abbreviations.

3. Поклопац саркофага – бројевима су означени фрагменти са највишом

3. Sarcophagus lid – the numbers mark the fragments with inscription

4. Фрагменти бр. 1, 2, 3 и 4 – предња страна

4. Fragments no. 1, 2, 3 and 4 – front side

кија био благословен на царски сан. Јоаникије би благословен за патријарха српској земљи, а Антоније за првог епископа Доњем Пологу под именом Јоаникије.²⁰

У својим разматрањима о гробници уз северни зид западног травеја бањске цркве и особи која је могла у њој бити сахрањена, Тодић и Поповић су се ослањали на два фрагмента (бр. 2 и 3) које је у свом раду објавио Мадас. Комад са уклесаном годином (бр. 4) нису узимали у обзир, очигледно због Мадасовог закључка да он не припада поклопцу саркофага.²¹

У Бањској се налази седам фрагмената који су припадали поклопцу саркофага уобичајеног облика издужене зарубљене пирамиде (сл. 3). Овај број, поред два који су били предмет претходно објављених разматрања (бр. 2 и 3), укључује и комад са уклесаном 1313/1314. годином (бр. 4). Сви комади су израђени од истог,

sembly in Skopje and in the presence of the Bulgarian Patriarch and the Serbian Archbishop Joanikije he was consecrated as the emperor. Joanikije was consecrated as the patriarch for the Serbian land and Antonije as the first bishop of Lower Polog under the name of Joanikije.²⁰

In their considerations of the tomb against the north wall of the west bay of Banjska church and the person that may have been buried in it, Todić and Popović have relied on two fragments (no. 2 and 3) that Madas published in his paper. They did not take into consideration the piece with the carved year (no. 4), obviously because of Madas's conclusion that it did not belong to the sarcophagus.²¹

There are seven fragments at Banjska that belonged to the sarcophagus lid of the usual shape in the form of an elongated truncated pyramid (Fig. 3). This number, along with the two that were the subject of the previously published papers (no. 2 and 3),

²⁰ Грујић 1933: 61–62.

²¹ Када су Б. Тодић и М. Поповић писали своје радове, могла се видети само чеона страна комада са годином, јер га је Мадас уградио у зид припрате. Приликом недавних радова у унутрашњости цркве овај комад је извађен из зида и може се погледати са свих страна.

²⁰ Грујић 1933: 61–62.

²¹ When B. Todić and M. Popović wrote their papers it was possible to see only the front side of the piece with the year, since Madas had built it into the wall of the narthex. During the recent works in the interior of the church, this piece was taken out from the wall and it may be looked at from all sides.

5. Фрагмент бр. 4 – доња страна

5. Fragment no. 4 – underside

крупнозрног светлосивог мермера.²² Блок из кога је поклопац био исклесан није уједначене структуре, па се на свим фрагментима сада виде хоризонтални, благо таласести, мекши и мање компактни слојеви, дуж којих је деградација изражена у веома различитој мери. Нажалост, ти слојеви пролазе и кроз уклесани текст, али они такође показују да ови фрагменти припадају истој целини (сл. 4). Комаду са уклесаном годином (бр. 4) недостаје цео закошени део, који се одломио управо по једном од тих слојева. На површини овог, али и осталих фрагмената, види се у различитој мери и карактеристична деградација површине мермера, „зрнасто распадање“, због чега може изгледати да су слова текста клесана на различит начин. Најзад, доња страна фрагмента са уклесаном годином (бр. 4), без икакве сумње, показује да је реч о поклопцу саркофага (сл. 5). Дуж предње ивице фрагмента, доња страна је клесана равно и правилно, у ширини од 18,4 cm, а затим се под

²² Овде се морам осврнути на веома чест, нехајан однос према врстама камена у нашој литератури. То је, нажалост, случај и са Бањском, па се наводи да је поклопац саркофага израђен од мермера какав је и на фасадама цркве, док су оне заправо израђене од кречњака у три боје. Ово, на први поглед формално питање, важно је јер се различите врсте камена, иако споро, различито мењају током времена, а битно им је другачија и деградација, што може довести до погрешних повезивања и тумачења различитих елемената.

also includes the piece with the carved year 1313/14 (no. 4). All the pieces were made of the same, coarse-grain light gray marble.²² The block from which the lid was carved is not of uniform structure, so all the fragments now show horizontal, mildly wavy, softer and less compact layers along which the degradation is pronounced to a very different degree. Unfortunately, these layers also go through the carved text, but they show as well that these fragments belong to the same whole (Fig. 4). The piece with the carved year (no. 4) is missing the entire slanted part which broke off precisely along one of these layers. On the surface of this, as well as the other fragments, it is possible to see, to a different degree, the characteristic degradation of the marble's surface, "the grainy dissolution," which can make the letters of the text appear as if carved in a different way. Finally, the underside of the fragment with the carved year (no. 4) shows without any doubt that this is a sarcophagus lid (Fig. 5). Along the front edge of the fragment, the underside is cut flatly and regularly over the width of 18.4 cm, only to proceed upwards

²² Here I must comment the very frequent, nonchalant relation towards different types of stone in our literature. This is, unfortunately, also the case with Banjska, as it is stated that the sarcophagus lid was made of the same marble as that on the facades of the church, while in fact they were made of limestone of three different colours. This issue, that may seem formal at first sight, is important because different types of stone, albeit slowly, change differently over time and their degradation is also significantly different, which may lead to wrong linking and interpreting of different elements.

6. Фрагменти бр. 3 и 4 – задња страна

углом пење навише. Закошени део је обрађен грубо, зашиљеним алатом. На истоветан начин, у истим димензијама и истим потезима алата изведене су доње стране осталих фрагмената (сл. 6). Очигледно је да је доња страна поклопца дуж ивица била равно обрађена да би правилно налегала на вертикалне стране саркофага. Његова унутрашњост је, пратећи косине спољних страна, била издубљена grubим алатом како би се поклопац олакшао.

Од седам фрагмената, четири са уклесаним натписом припадају предњој страни саркофага, док су три без натписа делови бочних страна и задње стране. Натпис на сачуваном левом углу поклопца (фрагмент бр. 1) до те мере је оштећен да се трагови доњих делова понеког слова једва назире (сл. 7). Несумњиво је, ипак, да је натпис у другом реду почињао од ивице. То је највероватније био случај и са првим редом, као што је изведено и на поклопцу у Лешку, што би значило да је уклесани текст био дугачак око 4 м.²³

У својим интерпретацијама и Мадас и Тодић су текст горњег и доњег реда са два разматрања фрагмента (бр. 2 и 3) доводили у непосредну везу. Сада се види да је натпис почињао на левој ивици саркофага, због чега покушај реконструкције текста постаје далеко сложенији. Наиме, између горњег и доњег ишчитаног реда на поменутих фрагментима налазио се још око један и по метар, за сада непознатог текста. Чињеница да је фрагмент са 1313/1314. годином

²³ Уколико је поклопац припадао саркофагу над гробницом уз северни зид западног травеја, његова дужина би, на основу размака усека, била око 198–199 cm.

6. Fragments no. 3 and 4 – back side

at an angle. The slanted part was done coarsely, using a pointed tool. The undersides of the other fragments were done in exactly the same way, with the same dimensions and using the same strokes of the tool (Fig. 6). It is obvious that the underside of the lid along the edges was cut flat to rest properly on the vertical sides of the sarcophagus. Following the slopes of the exterior sides, its interior was hollowed out using a rough tool to make the lid lighter.

Out of the seven fragments, four with a carved inscription belong to the front side of the sarcophagus, while three without any inscription are parts of the lateral and posterior sides. The inscription on the preserved left corner of the lid (fragment no. 1) is damaged to such a degree that traces of the lower parts of individual letters are barely visible (Fig. 7). There is no doubt, however, that the inscription in the second row started from the edge. This was most likely the case with the first row, too, just like it was done on the lid in Lešak, which would mean that the engraved text was about 4 m long.²³

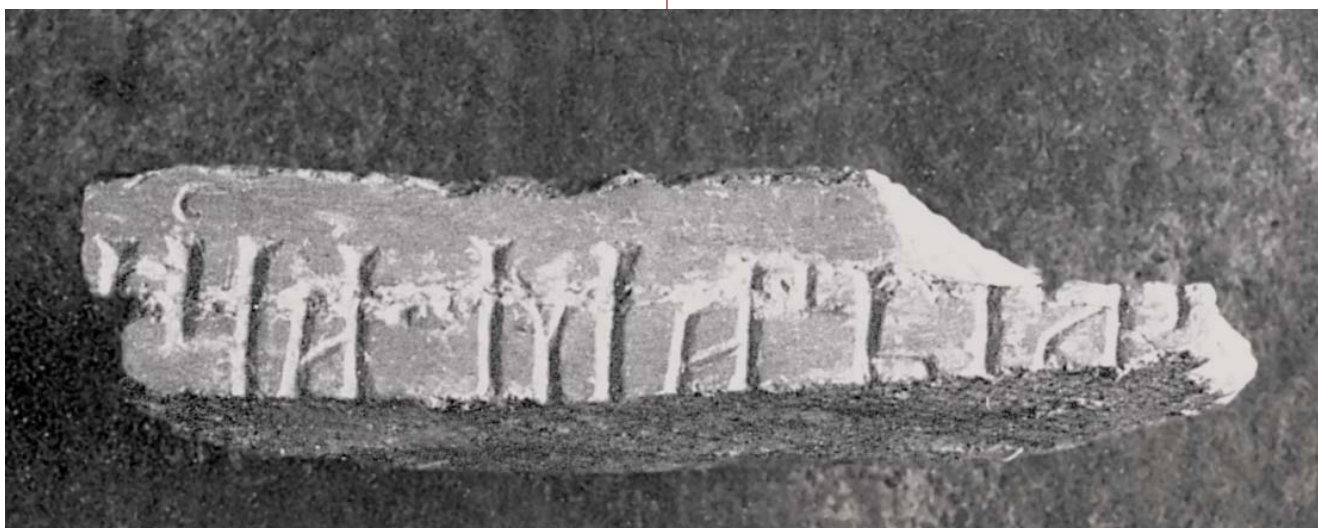
In their interpretations, both Madas and Todić viewed the text from the upper and lower rows from the two considered fragments (nos. 2 and 3) as directly connected. It can now be seen that the inscription started on the left edge of the sarcophagus, which makes the attempt to reconstruct the text far more complex. Namely, between the upper and the lower read lines on the mentioned fragments, there were approximately one and a half meters of a still unknown text. The fact that the fragment with the year 1313/14 is a part of the sarcophagus's lid contributes to the complexity and the difficulty

²³ If the lid belonged to the sarcophagus above the tomb against the north wall of the western bay, based on the distance between the incisions, its length would be around 198–199 cm.

7. Фрагмент бр. 1 – предња страна

7. Fragment no. 1 – front side

8. Фрагмент поклопца? (фото: Археолошки институт)

8. Lid fragment? (photo by: Institute of Archaeology)

део поклопца саркофага доприноси сложености и тежини овог проблема. Фотографија настала у Бањској 1960. године можда би могла да укаже на неке смерове евентуалног разрешења. Она приказује фрагмент уклесаног натписа са речима мџа·марџа (сл. 8).²⁴ Почетно слово м је оштећено, тако да му је сачуван само врх десног вертикалног уреза. Не занемарујући све мањкавости позивања на фотографију, чини се да се овај текст непосредно наставља на текст

of this problem. A photograph taken in Banjska in 1960 might perhaps suggest some directions for a possible solution. It shows a fragment of a carved inscription with the words мџа·марџа (Fig. 8).²⁴ The initial letter м is damaged, so only the top of the right vertical incision is preserved. Notwithstanding all the shortcomings of referencing the photograph, it seems that this text continues directly the text from fragment no. 4 on which it is possible to discern the left side of letter м., after the year ·Ṣ·Ṣ·Ṛ·Ṛ·,

²⁴ Скенирани примерак фотографије из документације Археолошког института, највероватније настале током археолошких истраживања 1960. године, добио сам посредством др Марка Поповића. Фрагмент је био уграђен у турски зид. Није ми познато где се сада налази.

²⁴ I received a scanned copy of the photograph, most likely taken during the archaeological research in 1960, from the documentation of the Institute of Archaeology through Marko Popović, PhD. The fragment was built into the Turkish wall. I am not aware of its current location.

са фрагмента бр. 4, на коме се после године ·S·W·K·V· назире лева страна слова м. Уколико је ово виђење тачно, натпис чији је само мали део, за сада, читљив говорио би да је особа, чије нам је име непознато, умрла у марту 1314. године и да је била у неком односу са Урошем III. При разматрању места сахране краљице Теодоре Тодић је изнео могућност да је она умрла пре прогонства Стефана Дечанског у Цариград, почетком 1314. године.²⁵ Ако је Теодора умрла марта 1314. године, мало је вероватно да је била сахрањена у Бањској, поготово у гробници у западном травеју. На основу Тодићевих убедљивих разматрања о њеној вероватној сахрани у Дуљеву могло би се претпоставити да је Теодорино тело у неком тренутку одатле пренето у Бањску. Иако се Урош III помиње у натпису, не би се очекивало да је он пренео тело своје бивше жене у очеву задужбину. Најприхватљивија могућност била би да је цар Душан пренео тело своје мајке Теодоре у Бањску, задужбину свога деде, кога је веома поштовао. Иако веома примамљив и могућ, јер повезује доступне податке, овакав след догађаја нема непосредних потврда у изворима.²⁶

Подаци који су на располагању за решавање питања идентитета особе чији је гроб обележавао саркофаг са уклесаним натписом у цркви манастира Бањске и даље су веома оскудни, а донекле и контрадикторни.²⁷ Узимање у раз-

²⁵ Тодић 2014: 67.

²⁶ Цар Душан је 1346. године издао хрисовуљу гробу своје мајке у манастиру Светог Степана, Новаковић 1891: 3–7. Тодић 2014: 52–58 шире је образлагао да се хрисовуља не односи на Бањску већ на Дуљево. Бубало 2016: 27–31 у свом разматрању архивске грађе указао је поверење Новаковићевом уверењу да је повеља издата Бањској.

²⁷ Иако је због усека у северном зиду западног травеја јасно да се ту налазио саркофаг, нема доказа да су њему припадали фрагменти поклопца са натписом. Саркофаг са тим поклопцем се могао налазити и у припрати. Поповић 2016: 31 сматра да су фрагменти бр. 2 и 3, без сумње, припадали том саркофагу, али не наводи на основу чега. Приликом археолошких истраживања цркве јужно од гробнице пронађен је фрагмент плоче са профилацијом, за коју Мадас 2014: 58 наводи да је од сивобеличастог мермера и да је извесно припадала том саркофагу. С обзиром на то да је црква систематски рушена, а материјал коришћен за нивелације, фрагмент плоче је могао ту dospети са другог места. Тип профилације јесте уобичајен за плоче саркофага, али се такође јавља и на парпетним плочама и црквеном мобилијару, што се може видети у дечанској цркви. Овај фрагмент, иначе није од сивобеличастог мермера, Мадас 2014: 58, сл. 5, већ од белог кречњака прошараног густом мрежом танких и оштрих смеђецрвених жилица. Због веома изражене разлике у боји и структури не би се очекивало да фрагмент плоче и фрагменти поклопца припадају истом саркофагу, што такође наглашава недоумице о елементима који су се могли налазити уз северни зид западног травеја.

If this position is accurate, the inscription of which only a small part is legible, for the time, would say that the person, whose name is unknown to us, died in March 1314 and was in some relationship with Uroš III. When considering the burial place of Queen Teodora, Todić suggested a possibility that she died before the exile of Stefan Dečanski to Constantinople, at the beginning of 1314.²⁵ If Teodora died in March 1314, it is unlikely that she was buried in Banjska, especially in the tomb in the west bay. Based on Todić's convincing considerations about her probable burial in Duljevo, it could be presumed that Teodora's body was transferred from there to Banjska at some point. Although Uroš III is mentioned in the inscription, it is not to be expected that he transferred the body of his wife to his father's endowment. The most acceptable possibility would be that Emperor Dušan transferred the body of his mother Teodora to Banjska, the endowment of his grandfather whom he respected very much. Although very tempting and possible, since it brings together the available data, such sequence of events has no direct confirmations in the sources.²⁶

The data available for resolving the question of the identity of the individual whose grave was marked by the sarcophagus with the engraved inscription at the church of Banjska monastery is still very scarce and even contradictory to a certain extent.²⁷ Taking into consideration the currently

²⁵ Тодић 2014: 67.

²⁶ In 1346, Emperor Dušan issued a chrysobull to his mother's grave at the Monastery of St Stephen, Novaković 1891: 3–7. Todić 2014, 52–58, explained more broadly that the chrysobull does not refer to Banjska but rather to Duljevo. In his considerations of the archival material, Bubalo 2016: 27–31, voiced confidence in Novaković's belief that the charter was issued to Banjska.

²⁷ Although incisions in the north wall of the west bay clearly attest the presence of sarcophagus, there is no evidence that the fragments of the cover with the inscription belonged to it. A sarcophagus with that lid may have been in the narthex as well. Popović 2016: 31 believes that fragments no. 2 and 3 undoubtedly belong to that sarcophagus, but he does not state on what basis. During the archaeological excavations of the church south of the tomb, a fragment of a slab with a moulding has been found, for which Madas 2014: 58 states that it was made of grey-whitish marble and that it certainly belonged to that sarcophagus. Taking into account that the church was systematically demolished and the material was used for leveling of the terrain, the slab fragment may have arrived there from some other place. The type of moulding was common for sarcophagus slabs, but it also appeared on parapet slabs and church mobilier, as may be seen at the church of Dečani Monastery. This fragment was not made of grey-whitish marble (Madas 2014: 58 Fig. 5), but rather of white limestone with a dense net of thin and sharp brown-red veins. Owing to the very pronounced difference in colour and structure, it is not to be expected that the fragment of the slab and the fragments of the lid belonged to the same sarcophagus, which also highlights the uncertainties about the elements that may have been located along the north wall of the west bay.

матрање сада познатих материјалних остатака и њихово преиспитивање даје могућности да се дође до неких сигурнијих претпоставки, било да се ради о оснаживању неке од већ изнетих, или сасвим нових. Објављивање првог извештаја о ископавањима у Бањској 1915. године такође даје простора за преиспитивање њиховог тока и могућих интерпретација.²⁸ Намера овог кратког прилога је управо и била да скрене пажњу на то да ова тема још није исцрпљена.

known material remains and their re-examination provide an opportunity to get to some more certain assumptions, whether they concern the strengthening of some that have already been presented or completely new ones. The publishing of the first report on the excavations at Banjska in 1915 also creates space for the re-examination of their course and the possible interpretations.²⁸ The intention of this short paper has been precisely to draw attention to the fact that this topic has not been exhausted yet.

Литература / Literature:

- Бикић В. 2016, *Прстијење из Бањске: идентификација и уметничко-занајски контекст*, Саопштења XLVIII, 79–89.
- Бикић В. 2017, *Прстиен Константина Немањина*, Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији. Идентитет, значај, угроженост, ур. М. Марковић, Д. Војводић, Београд, 166–167.
- Бубало Ђ. 2016, *Неколико зајажјања о јовели краља Милутина за Манастир Бањску*, Манастир Студеница – 700 година Краљеве цркве, ур. Љ. Максимовић, В. Вукашиновић, Београд, 19–33.
- Вујовић М., Вуковић Ј. 2016, *Једно нејознајно сведочанство из рајне 1915. године: прво ископавање манастира Бањске*, Весник Војног музеја 43, 39–51.
- Грујић Р. 1933, *Полошко-Тешићска епархија и манастир Лешак*, Гласник Скопског научног друштва XII, 33–77.
- Данило Други 1988, *Животи краљева и архиепископских српских. Службе*, Стара српска књижевност у 24 књиге, Књига шеста, Београд.
- Мадас Д. 2008, *Извештај о археолошким радовима у манастиру Бањска 2007. године*, Гласник Друштва конзерватора Србије 32, 193–197.
- Мадас Д. 2013, *Манастир Бањска, гроб краљице Теодоре (гроб бр. 4)*, Саопштења XLV, 55–65.
- Мадас Д. 2020, *Манастир Бањска, гробна црква краља Милутина резултати археолошког ископавања 2007. године*, www.academia.edu/37239048/BANJSKA_test_pdf, 20.08.2020.
- Новаковић С. 1891, *Хрисовуља цара Душана гробу мајке му краљице Теодоре*, Споменик Српске краљевске академије IX, 3–7.
- П(оповић) В. Х. 1923, *Једно ископавање у манастиру Бањској 1915*, Јужна Србија III/25, 213–217.
- Поповић Д. 1992, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд.
- Поповић М. 2016, *Средњовековне сахране у цркви манастира Бањске*, Саопштења XLVIII, 23–53.
- Тодић Б. 2014, *Једно иже ишање наше историографије: где је сахрањена краљица Теодора*, Саопштења XLVI, 51–72.
- Хаџић С. 2008, *Археолошка истраживања у иорји манастира Бањска 2003. године*, Археолошки преглед н.с. 2–3 за 2004–2005, 82–84.
- Чанак-Медић М. 1989, *Архитектура Немањиног доба II. Цркве у Полимљу и на Приморју*, Београд.

²⁸ Вујовић, Вуковић 2016: 39–51.

²⁸ Вујовић, Вуковић 2016: 39–51.